

Doc. dr hab. Sławomir Moździoch
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ul. Więzienna 6
50-118 Wrocław
Polsko

Wrocław, 15.03.2007

Recenze disertační práce Jana Mařika "Zázemí raně středověkého hradiště v Libici nad Cidlinou".

Problematyka miejsc centralnych i ich zapleczy jest co najmniej od lat sześćdziesiątych XX wieku na szerszą skalę przedmiotem badań nauk historycznych, w tym także archeologii. W drugiej połowie XX wieku szczególnie intensywne badania archeologiczne dotyczyły ośrodków grodowych wczesnośredniowiecznych państw Europy Środkowej. W wielu wypadkach wyniki tych badań opublikowano jedynie w niewielkiej mierze, a powstające wówczas prace syntetyczne nie zawsze miały za podstawę uporządkowaną bazę źródłową. Tym większa zasługa Autora recenzowanej pracy Jana Mařika, że podjął się analizy pozyskanych dawniej źródeł archeologicznych z obszaru aglomeracji libickiej i przeprowadził badania bliskiego i dalszego zaplecza tego ośrodka.

Praca składa się z dwóch podstawowych części: pierwszej, w której przedmiotem analizy jest aglomeracja libickiego grodu i drugiej, dotyczącej gospodarczego zaplecza tego ośrodka. Tekst pracy dzieli się na 13 rozdziałów, które uzupełniono abstraktami w języku angielskim i czeskim, wykazem literatury i źródeł oraz rycinami i tabelami.

Rozdział pierwszy dysertacji został poświęcony zdefiniowaniu pojęć. Autor spośród wielu możliwych funkcji zaplecza wybrał do analizy jego rolę gospodarczą (s. 2) wychodząc z założenia, że będzie mógł najskuteczniej badać to zagadnienie na podstawie źródeł archeologicznych. Nie podzielam stwierdzenia Autora, że gród stanowił znaczną koncentrację mieszkańców, którzy nie brali udziału w produkcji żywności i związku z tym dla istnienia grodu było potrzebne znaczne zaplecze. Byłoby ono bowiem także potrzebne, gdyby mieszkańcy grodu sami uprawiali rolę, co zresztą było zapewne udziałem części członków załóg grodów wczesnośredniowiecznych.

Praca poświęcona jest zarówno samemu grodzisku w Libicach i związanemu z nim zespołowi osadniczemu, jak dalszemu zapleczu grodu, którego obszar arbitralnie ustalono na 546 km². Podstawą dalszej analizy stał się przyjęty przez Jana Mařika przestrzenny podział aglomeracji na kilka zasadniczych części: gród (A),

podgrodzie (B), prawy brzeg rzeki Cidliny (C), lewy brzeg Cidliny (D), przestrzeń doliny tejże rzeki (E-G).

Rozdział trzeci poświęcony geologii badanego obszaru uzmysławia w sposób wyraźny, że archeologia może wносить nowe dane do odczytywania procesów geologicznych (s. 6). Brak tu jednak relacji odwrotnej, opis geologiczny nie dostarcza faktów istotnych dla archeologicznej konstrukcji realizowanej przez Autora.

Niekoniecznie także trzeba sięgać, tak jak to robi Autor pracy, aż po przykłady z terenu północnej Anglii, czy Ameryki Północnej (s. 7) by wykazać, że na formowanie się doliny rzeki wywierały wpływ zarówno czynniki klimatyczne, jak i antropogeniczne. Z punktu widzenia analizowanego problemu istotna byłaby natomiast na przykład próba odpowiedzi na pytanie, czy badania przyrodnicze wykazały jakiegokolwiek ślady działalności rolniczej w dolinie zalewowej.

Próba odpowiedzi na pytanie pojawia się natomiast w rozdziale następnym (3) zatytułowanym: Libická aglomerace a životní prostředí. Tutaj uzyskujemy informację, że w dolinie występowały głównie łąki i pastwiska typowe dla okresowo zalewanych obszarów dolinnych. Znaleziska ziaren i pyłków roślin zbożowych znane z grodu libickiego miałyby świadczyć, zdaniem Autora, nie tyle o produkcji co o konsumpcji (s. 9). W samej dolinie uprawa była raczej mało prawdopodobna. Podobnie było w przypadku grodów znanych z terenów ziem polskich (por. np. grodzisko w Kałdusie, gdzie prowadzono szeroko zakrojone badania przyrodnicze).

Kolejne podrozdziały pracy dotyczą gospodarki leśnej niewątpliwie istotnej w życiu codziennym społeczeństwa wczesnośredniowiecznego. Warto zatem podkreślić, że Autor pracy stara się na podstawie dostępnych analiz odtworzyć „lesní hospodářství”, mimo, że jak sam stwierdził (s. 11): zostaje to „v rovině spekulací a celé řady nepřímých dokladů”.

Nieco więcej uwagi poświęcił Jan Marik podstawom chronologii (Rozdział 4 - Základní chronologické horizonty vývoje libické aglomerace). Po omówieniu poszczególnych sekwencji stratygraficznych istotnych dla ustalenia chronologii stanowiska przeszedł do ustalania poszczególnych faz chronologicznych istnienia libickiej aglomeracji (rozd. 4.2-4.6). Warto podkreślić krytyczną postawę Autora i słuszne zakwestionowanie dawnego podziału na cztery fazy chronologiczne oraz ustalenie podziału własnego. Datowanie pierwszej fazy istnienia zespołu libickiego oparł mgr Jan Mařík na analizie ceramiki i ozdób stanowiących wyposażenie grobów z Kanina i oraz wnętrza grodu libickiego (s. 16). niestety, zarówno stratygrafia stanowiska, stopień przebadania, jak i znaleziska nie ułatwiały Autorowi

pracy ustalenia absolutnej chronologii (rozd. 4.6) niemniej jednak udało się określić początki grodu libickiego na przełom 9 i 10 wieku. Widoczna jest wyraźnie także faza „mladohradištní“ ze „sławnikowskim“ typem ceramiki (s. 20). Istotnym novum jest stwierdzenie na podstawie analizy dostępnych źródeł, że wydarzenia roku 995 mające mieć charakter gwałtownej zagłady grodu nie znalazły wyraźnego odzwierciedlenia w materiale archeologicznym. Ostatnią, trzecią fazę rozwoju grodu cechuje pojawienie się ceramiki z wyciągniętymi ku górze brzegami (s. 19). Niestety nie udało się w trakcie prac wykopaliskowych pozyskać żadnych dat absolutnych.

Niewątpliwie ważnym osiągnięciem Autora recenzowanej pracy jest stworzenie „archeologické mapy libické aglomerace“ (rozd. 5), która może stanowić podstawę dalszych badań także dla innych archeologów. Wypada wyrazić nadzieję, że w przypadku publikacji pracy zebrana starannie przez Autora baza danych zostanie udostępniona, czy to w formie tabelarycznej, czy w formie elektronicznej. Cenną częścią pracy jest bowiem zarówno katalog sond wykonanych w obrębie aglomeracji libickiej wraz z opisem stratygrafii i znalezisk, jak i katalog grobów odkrytych na libickich cmentarzyskach.

W rozdziale 6 Autor analizuje ślady osadnictwa poza obszarem grodu wśród których wyróżnia 40 obiektów datowanych na okres wczesnośredniowieczny. Omawia poszczególne wykopy. Niestety, tutaj zaznacza się pewna słabość pracy jaką jest brak starannej korekty. W efekcie począwszy od sondy 27 na stronie 27 aż do strony 43 numeracja podawanych tablic się nie zgadza. Niezbyt dobre wrażenie estetyczne wywołuje także używanie różnego rodzaju czcionki i odstępów bez uzasadnienia konstrukcją pracy. Są to jednak wady, które można będzie poprawić przed publikacją.

Na lewym brzegu Cidliny, na stanowiskach Kanin I-III odkryto obiekty osadnicze z młodszej fazy wczesnego średniowiecza. Obiekty osadnicze były tutaj młodsze od jam grobowych na cmentarzyskach. Szczególną cechą tego zespołu osadniczego jest występowanie licznych, bo aż jedenastu cmentarzysk (s.55). Po zreferowaniu stanu badań Autor zamieszcza katalog grobów odkrytych na poszczególnych stanowiskach. Brak opisu grobu nr 24 (s. 60) potwierdza fakt niedostatecznej korekty pracy.

Po szczegółowym opisie obiektów grobowych (s. 55-106) Mgr. Jan Mařík przeszedł do analizy tego bogatego materiału źródłowego. Rozdział 7 dotyczy przestrzennego rozplanowania cmentarzysk.

Stwierdzono m.in. stopniowe przechodzenie od grupowego do rzędowego układu grobów na cmentarzyskach oraz zmniejszanie się w młodszych fazach rozmiarów jam grobowych. Interesujące jest

występowanie pochówków atypowych na cmentarzysku Kanin II.

Rozdział ósmy pt. „Hmotná kultura pohřbišť” poświęca Autor opisowi zabytków odkrywanych w wypełniskach jam grobowych. Omawia poszczególne kategorie zabytków, niekiedy wnosząc nowe spostrzeżenia co do ich chronologii, jak np. w przypadku zausznicy z oczkiem (s. 113) i uzupełniając wcześniejsze uwagi co do datowania zespołu libickiego. Rozdział 9 to zawiera rozważania dotyczące „Sociální topografie pohřbišť”. W wyniku analizy wyposażenia grobowego, lokalizacji cmentarzysk oraz rodzaju pochówku Autor dochodzi do wniosku, że już sama lokalizacja cmentarza i grobów wewnątrz umocnień świadczy o wyższej pozycji społecznej pochowanych w nich członków miejscowej społeczności. niewiele możemy natomiast powiedzieć o stratyfikacji społecznej na podstawie wyposażenia grobowego, choćby ze względu na fakt, że cmentarze te pochodzą z okresu, kiedy to wyposażenie grobów w związku z chrystianizacją stawało się coraz bardziej ubogie. Niewątpliwie pochówki z cmentarzysk w Kaninie mogą pochodzić z czasów, kiedy wpływ chrześcijaństwa był niewielki. Świadczy o tym, prócz bogatszego wyposażenia grobowego także wysoki udział grobów cechujących się atypowym sposobem ułożenia pochówku. Cmentarzyska „U cukrovaru” i „u nadrazi” to z kolei typowe cmentarzyska wiejskie w których pobliżu odkryto liczniejsze ślady osadnictwa. Słusznie zatem Autor stwierdza na zakończenie, że cmentarz wraz z osadą tworzyły wówczas jedną całość. Wnioski przedstawione w tym rozdziale nie odbiegają w głównym zarysie od faktów znanych z cmentarzysk z innych terenów Słowiańszczyzny. W rozdziale 10 noszącym tytuł „Libická aglomerace: její potřeby a potenciál krajiny - pokus o model” Autor rozważa problem potrzeb mieszkańców libickiego centrum (aglomeracji) oraz możliwości zaspokojenia tychże potrzeb ze strony otaczającego to centrum zaplecza. Próbuje zatem stworzyć model w którym istotne znaczenie ma potencjalna liczba mieszkańców Libic. Liczbę tą ustalił na podstawie obliczeń opierających się na licznych wstępnych założeniach na około 600 do 950 mieszkańców w pierwszych dwóch fazach oraz na 300-370 w fazie trzeciej. Kolejnym etapem konstrukcji modelu centrum i jego zaplecza było obliczenie obszaru potrzebnego do uprawy zbóż dla wyżywienia ludności zamieszkującej aglomeracją oraz powierzchni lasu niezbędnej dla pozyskania drewna służącego budowie umocnień grodowych oraz domów, a także drewna zużywanego jako paliwo w ciągu roku. Efektem tych różnego rodzaju obliczeń są dwa modele przestrzenne gospodarczego zaplecza aglomeracji libickiej w wersji maksymalistycznej i minimalistycznej. Modele te przedstawiono przekonywująco w postaci graficznej na

rycinie 55. (Szkoda, że w objaśnieniach do tej ryciny Autor nie zamieścił podpisu do najważniejszego na rycinie nru 9 pozostawiając ciekawemu Czytelnikowi swobodę w dociekaniach, co to oznacza. Jest to najprawdopodobniej maksymalny zasięg pól uprawnych.

Niewątpliwym osiągnięciem Autora jest ukazanie na podstawie danych archeologicznych, że nawet przy najdalej posuniętych założeniach maksymalistycznych potrzeby mieszkańców Libic mogły być zaspokajane w ramach przestrzeni aglomeracji w promieniu do 4,2 kilometra. Wskazywałoby to na fakt, że w przypadku gospodarki opartej na pozyskiwaniu danin z całego okręgu grodowego powstawać mogły znaczne nadwyżki produktów stanowiące podstawę funkcjonowania opartej na organizacji grodowej domeny. Oprócz gospodarki żywnościowej i budowlanej przedmiotem zainteresowania Autora stała się także problematyka wykorzystywania innego rodzaju surowców, takich jak kamień czy metale nieżelazne. Wobec braku źródeł ograniczył się jednak do podstawowych opisów znanych źródeł.

Rozdział 12 poświęcony jest analizie szerszego zaplecza, które mechanicznie wyznaczono jako prostokąt o wymiarach 23 na 24 kilometry. Po omówieniu budowy geologicznej badanego terenu i rozwoju doliny Łaby Jan Marik przedstawił także mapę roślinności potencjalnej. Wszystko to stworzyło podłoże niezbędne do analizy znalezisk archeologicznych z tego terenu. Przy tej analizie wykazał się także umiejętnością krytycznej weryfikacji chronologii, jak w przypadku grodu Radim, który wcześniej datowano na młodszą fazą wczesnego średniowiecza, a jego zdaniem na podstawie analizy ceramiki należałoby czas funkcjonowania tego grodu umieścić w starszej fazie tego okresu (s. 141). Analiza szerszego zaplecza osadniczego i uwzględnienie innych miejsc centralnych w pobliżu Libic pozwoliło, także przy uwzględnieniu źródeł pisanych stwierdzić, że bezpośrednie gospodarcze zaplecze grodu sięgało odległości 6 kilometrów, natomiast analiza źródeł pisanych i książęcych donacji instytucjom kościelnym majątku dawnych okręgów grodowych wskazuje na wielkość takiego okręgu grodowego o wymiarach promienia około 12 kilometrów. W przypadku ziem polskich zasięg zaplecza takiego okręgu mógł wynosić nawet 20 kilometrów co wynikało często z pośrednio z warunków środowiska przyrodniczego, a bezpośrednio z gęstości sieci osadniczej zaplecza.

Istotnym osiągnięciem pracy jest rekonstrukcja zaplecza jednego z typowych grodów wczesnopaństwowych Europy Środkowej na podstawie dostępnych źródeł archeologicznych. Nie było to zadanie łatwe, choćby ze względu na słaby stan badań, brak publikacji źródeł archeologicznych i

konieczność częstej rewizji dawnej dokumentacji wytwarzanej w okresie dominacji innego modelu postępowania badawczego, kiedy to wnioski znacznie wyprzedzały opracowanie materiału, a na podstawie nielicznych pozyskanych źródeł powstawały wielostronicowe publikacje. Tym trudniej było Autorowi uporządkować i reinterpretować dawniej pozyskane źródła. Istotnym jest stwierdzenie Autora, że wydarzenia roku 995 nie znajdują wyraźnego odzwierciedlenia w materiale archeologicznym. Co prawda fakt znacznego zmniejszenia się liczby mieszkańców aglomeracji libickiej w III fazie osadnictwa nieco temu przeczy (jeżeli założymy, że początek tej fazy to sam koniec wieku X), ale nawet już wskazanie, że fakty archeologiczne nie są automatycznym odbiciem zapisów kronikarskich jest szczególnie ważne, tym bardziej, że potwierdzone szczegółowymi analizami.

Bardzo interesująca jest próba rekonstrukcji potencjału demograficznego aglomeracji libickiej i rozmiarów zaplecza gospodarczego niezbędnego dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców tego zespołu osadniczego. Pozwoliła ona stwierdzić, że rozmiary tego zaplecza mogły się mieścić w okręgu o promieniu około 4,2 km. Także rekonstrukcja i analiza tzw. dalszego zaplecza pozwoliła Autorowi na ukazanie rozwoju osadnictwa w okolicach Libic od początków wczesnego średniowiecza do końca młodszej fazy tego okresu. Zasięg tego zaplecza w świetle analiz zarówno materiałów archeologicznych jak i źródeł pisanych sięgał co najmniej promienia 8 kilometrów.

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca Jana Marika, chociaż niewolna od błędów redakcyjnych, jest pracą nowatorską, która w sposób dojrzały ukazuje na podstawie analizy źródeł archeologicznych proces przemian centrum grodowego i jego zaplecza w ramach jednego z organizmów wczesnopaństwowych Europy Środkowej. Autor zna literaturę dotyczącą zagadnienia, swobodnie posługuje się nowoczesnymi metodami analizy źródeł (programy graficzne i statystyczne), szeroko korzysta z wyników badań nauk przyrodniczych rekonstruujących środowisko przyrodnicze, zachowując jednocześnie krytyczną postawę wobec wyników własnych badań, co nie jest często spotykane wśród archeologów i zatem warte docenienia.

Mgr. Jan Marik wykonał zarazem bardzo znaczącą pracę analityczną opracowując i reinterpretując trudno dostępne źródła, wreszcie, jeżeli praca zostanie opublikowana źródła te zostaną w znacznej mierze udostępnione także innym badaczom, co ma wielkie znaczenie w przypadku problematyki przemian organizacji grodowej w ramach państw wczesnośredniowiecznych.

Wszystkie powyższe uwagi będące efektem krytycznej lektury pracy Mgr. Jana Marika pozwalają stwierdzić, że przedłożona przezeń dysertacja odpowiada wymaganiom stawianym pracom doktorskim i w związku z tym może być podstawą przewodu doktorskiego, to znaczy, że: Předložená práce podle názoru oponenta vyhovuje nárokům kladeným na doktorské práce a proto doporučuje její obhajobu.

Ľubomír Močíšek